

Joies representant la nau Santa Maria d'En Colom enlluernaren l'Europa del segle XVI

Autor: Natàlia Barenys

Data de publicació: 19-10-2012

Després de la Descoberta d'Amèrica van començar a fabricar-se joies que representaven la nau Santa Maria d'En Colom. Es van escampar per Europa. La Natàlia Barenys, Historiadora de l'Art, les ha resseguides i estudiades. I ens en parla tot seguit en aquest estudi d'orfebre.

Als anys que van seguir el 1492, i paral·lelament a l'entrada massiva de plata a Europa, entre els argenters es va posar de moda la creació de joies en forma de coca catalana. No només de coca catalana, sinó que pensem que algunes d'aquestes miniatures navals d'orfebreria, els destinataris de les quals eren la monarquia, l'aristocràcia i l'església, són la representació, amb variacions més o menys fantasioses, d'una coca ben concreta: la nau Santa Maria que protagonitzà el Descobriment d'Amèrica. Amb la seva exhibició i ostentació, hom celebrava aquest esdeveniment tan gran, i se l'atribuïa, a la vegada que era un amulet protector per a futures expedicions.

Plantegem aquesta tesi, en l'àmbit de la catalogació d'una col·lecció particular, sobre un tema on hi ha camp per córrer. Dispersos en museus i col·leccions d'Europa, Rússia i Amèrica, es conserven des de penjolls per a l'ornamentació personal, fins a salers i grans nefs de taula, tots en forma de coca. I si assumim que la coca de Mataró (o de Calella), del Museu Prins Hendrik de Rotterdam, és el referent formal de la capitana d'En Colom, veurem que els seus atributs s'hi repeteixen.

La Casa d'Àustria, i molt especialment l'emperador Carles V, tenia estretament vinculats a la seva corona els centres de producció d'orfebreria alemanys, dels Països Baixos i hispànics, aquests últims centrats a Catalunya (amb Barcelona i el seu antic Gremi d'argenters al capdavant), que tenia una activitat industrial més avançada que Castella, que era essencialment agrícola¹. La característica principal dels argenters era la mobilitat i els continus trasllats de cort en cort, on oferien el seu treball a l'aristocràcia i a la corona. Un mateix disseny podia ser interpretat o copiat per diferents orfegres de diferents llocs, de manera que es podia trobar, imitat exactament o amb variants, en països com Itàlia,

Flandes, Alemanya o Catalunya². Així, els models de coques circulaven a través de dibuixos o gravats, entre d'altres, de Pieter Brueghel el Vell, o d'Albrecht Dürer³.

Les peces en forma de coca són de tipologies diferents:

El penjoll. L'orfebre català Magí Sunyer va fer com a prova de mestria, el dibuix d'un penjoll en forma de coca, l'any 1594⁴. El disseny el retrobem vers el 1600 convertit per algun joier –alemany o català, però en qualsevol cas súbdit de la Casa d'Àustria–, en un penjoll d'or esmaltat, cristall, robins, una perla i el casc de cristall, avui al Metropolitan Museum. La semblança entre el dibuix de Sunyer i la peça del Metropolitan ha estat estudiada⁵. Hi ha almenys sis penjolls més, inferiors als 10 cm, en els museus del Louvre, l'Hermitage, i el Victoria & Albert. Són tots del s. XVI, d'or, plata, esmalt, pedres precioses, cristall i perles, i tots representen una coca (a vegades anomenada caravel·la), de casc arrodonit, timó de popa, castells a proa i a popa, un o tres pals coronats amb cofa, i un mascaró o esperó, en forma de víbria, és a dir, els trets característics de la coca de Mataró. Es desconeix si són de tallers catalans, italians o flamencs, però, en qualsevol cas, les informacions aportades per l'Hermitage i el VAM corroboren que "aquests penjolls en forma de caravel·la foren molt populars al s. XVI, ja que la caravel·la estava estretament vinculada a l'era dels grans viatjants i els descobriments". Una variant del penjoll, són les peces decoratives amb peu, com la coca catalana de plata daurada i turqueses, de l'antiga col·lecció Raül Roviralta, feta a Nuremberg vers el 1600.

La coca del Museu Metropolitan, Nova York

Coca de plata i turquesa, col. part., Barcelona
(foto: Castaño)

El nef. Conegut a Europa amb l'antiga paraula francesa nef, traducció de nau, és un estoig de plata o plata daurada, en forma de vaixell, per guardar, tancats amb pany i clau, el tovalló, la cullera, l'escuradents, les espècies, la tassa, i la prova, o assaig de verins, fet amb banya d'unicorn. Posat damunt la taula, era per a ús individual del personatge principal de la casa, normalment el monarca o un gran aristòcrata. A Catalunya n'hi havia des del temps del rei Pere el Cerimoniós⁶. El nef també podia ser un saler, sovint amb quatre rodes, per fer-lo circular per la taula entre els comensals, que podien servir-se'n còmodament. Altres nefes eren copes per beure vi; altres, simplement, decoratius.

El nef de Burghley, del Victoria & Albert, és un saler atribuït a Pierre le Flamand, o algun orfebre francès desconegut, de final del s. XV (datat entre 1482 i 1528, segons els autors). Identifiquem els castells de proa i de popa, amb gelosies defensives, i l'esperó en forma de drac sobresortint i perpendicular a la quilla, com els de la coca de Mataró. El pal messana amb vela llatina caracteritza la nau com una versió mediterrània de la coca bàltica; també té el trinquet de recent aparició i el bauprès. El casc és una conquilla de nàutil, que suggereix la relació amb l'etimologia del terme coca, que ve del flamenc kogge, que significa closca o petxina. A bord hi ha Tristany i Isolda jugant a escacs.

El nef de Burghley del Victoria & Albert, de Londres

El segon és el nef de Santa Úrsula, de la catedral de Reims. Fet a Tours el 1500, originalment era per a contenir utensilis de taula, però el 1505 fou convertit en reliquiari, quan Anna de Bretanya li va afegir les figures de la santa i les seves companyes, i les relíquies. És de plata daurada amb el casc de cornalina i, com l'anterior, els castells de proa i popa i l'esperó en forma de drac són els de la coca. És l'únic que només té pal major, amb vela arriada.

El nef de Santa Úrsula, a Reims

El tercer és el nef del Museu Nacional Germànic de Nuremberg, realitzat en aquesta ciutat, el 1503, amb dos alts castells, l'estructura del tenderol obert als quatre vents, timó a popa, i figures esmaltades de músics i mariners treballant, alguns amb la gorra pintada de vermell. Pal major, messana, trinquet, els tres amb cofa, i bauprès. L'esperó, propi de les antigues galeres catalanes, i que veiem a la coca de Mataró, ha evolucionat en mascaró en forma de víbria: amb cap de drac de boca oberta, enormes orelles, cos tubular amb escames i urpes d'àguila.

El mascaró de la nau del Museu de Nuremberg

Per últim, el nef del British Museum, creat entorn de 1530-1540, potser a Barcelona, potser a Suïssa. El castell de proa és triangular, damunt l'alcàsser hi ha dues petites pagodes, amb la coberta a quatre vessants, que aixopluguen escuts i canons alternats. Té el timó de popa, tres pals amb cofa, i les típiques defenses verticals, destinades a protegir l'embarcació en el moment d'atracar al moll. El mascaró és un drac amb el cos d'escames, enganxat a la quilla, mentre un altre llargardaix s'enfila per l'alcàsser, en una imatge que no pot deixar de recordar-nos els rèptils trepadors de la Sagrada Família. A la nau hi ha la inscripció *PLVS*PENSEER QVE DIERE*, amb flors de quatre pètals entre les paraules, en vermell, blau i verd.

La naveta. Les joies fins aquí esmentades –que creiem que representen la Santa Maria d'En Colom– són l'evolució i la reinterpretació en l'àmbit civil, de les navetes-encensers d'ús litúrgic. Hi ha força exemplars de naveta amb forma de coca catalana en territori espanyol⁷. Retinguem la dada que les famílies nobles oferien aquestes navetes a les esglésies, en una relació directa amb l'antiga tradició dels exvots⁸.

Naveta de Joana la Boja (Junta de Comunidades de Castilla-La Mancha)

Naveta donada per En Joan de Torrelles a la Seu de Saragossa

Dues són a la catedral de Toledo: una, del tercer quart del s. XV, és el reliquiari de Santa Leocàdia, també conegut com a naveta de Joana la Boja, que sembla que la va donar a la catedral. Ha estat retocada diverses vegades, i va muntada

sobre rodes. L'altra, que va ser donada per Mencía Enríquez de Toledo, entre 1425 i 1450, de cristall i plata daurada, va sobre rodes, té castell de proa i alcàsser, i sis defenses verticals a babord i estribord. Una altra és la naveta de la Seu de Saragossa, considerada de gran valor documental per a l'estudi de l'arqueologia naval anterior al Descobriment⁹. Té el casc de petxina de nàutil i un drac alat com a base. Fou donada al s. XV per En Joan de Torrelles, que se sol identificar amb un mossèn valencià, però que podria tractar-se del comte d'Ischia, íntim d'Alfons el Magnànim, que comandà galeres i tenia possessions aragoneses. El 1482 va ser robat el diamant que decorava el cap del drac, i s'hi van produir destrosses, reparades pel mestre Lop el 1505, que li va posar una nova petxina i va tornar a fer el drac, decorat d'esmalt verd. Hom reconeix que tant el vaixell de Santa Leocàdia com aquest últim són "molt controvertits"¹⁰. N'hi ha d'altres, de navetes, a la catedral de Burgos, a la d'Osca... i totes tenen forma de coca catalana.

Segles més tard, encara hi ha hagut joiers que, bevent d'una tradició antiga, han reproduït la nau Santa Maria, com és el cas del model d'or, plata, pedres precioses i semiprecioses, fet el 1893 per Theodor Heiden, avui al Museu Marítim de Barcelona. És un model de la Santa Maria d'En Cristòfor Colom, i en destaca el mascaró en forma de víbria: un animal ferotge amb cos de serp i trets d'au, un drac femení amb mamelles, com la víbria de moltes cercaviles de Catalunya, i com la que coronava el casc-cimera de Pere el Cerimoniós, convertida en símbol de tots els reis de la corona catalana. Una víbria que, acollint amb el seu pit de fusta les onades de l'Atlàntic, bé podria haver estat la primera a posar els seus ulls de foc a les terres del Nou Món.

Natàlia Barenys

Historiadora de l'Art

1 NATALIA HORCAJO, "El orfebre y el joyero del Renacimiento", Espacio, Tiempo y Forma; Serie VII, Hª del Arte, tom 10, Madrid, 1997, p. 136.

2 NÚRIA DE DALMASES, "La orfebrería barcelonesa del siglo XVI a través de los Llibres de Passanties", D'Art, núm. 3-4 (1977), p. 9-10.

3 A la sàtira de Sebastian Brant, Stultifera Navis (El vaixell dels bojos), de 1494, hi ha una coca atribuïda a Dürer.

4 Llibre de Passanties, II, foli 319, Gremi de Mestres Argenters de Barcelona, 1594.

5 N. HORCAJO, op.cit., p. 138.

6 Vegeu l'entrada "nau" al Vocabulari de la llengua catalana medieval de Lluís Faraudo, posat en xarxa per l'Institut d'Estudis Catalans.

7A Catalunya estan documentades des del temps de Pere III. Entrada "naveta", al Vocabulari de la llengua catalana medieval de Lluís Faraudo; op. cit.

8 Estesa a Catalunya, com ho mostra la coca votiva que penja d'una església en l'escena de l'exorcisme de la princesa Eudòxia, al retaule de Sant Esteve de Granollers, datat entre 1491 y 1500.

9 JOSÉ MARÍA MARTÍNEZ HIDALGO, "Navetas españolas de la Edad Media. Colección única en el mundo por su número y antigüedad", La Vanguardia, 2 de maig de 1967.

10 AMELIA LÓPEZ-YARTO ELIZALDE: "Escenas de guerra en la platería europea", Arte en tiempos de guerra; CSIC, Madrid, 2009, p. 110.